

Laevinus Torrentius: auctor et fautor litterarum

door

Jeanine DE LANDTSHEER

Op 26 april 1595 overleed Laevinus Torrentius, sinds 1587 bisschop van Antwerpen, de eerste bisschop dus nadat Alexander Farnese de stad heroverde op de protestanten. Wij vonden het passend om naar aanleiding van de verjaardag van zijn dood deze boeiende, maar veel te weinig bekende persoon in de kijker te stellen. Torrentius oefende immers in het laatste kwart van de zestiende eeuw veel invloed uit: niet alleen als diplomaat en bisschop, maar ook als humanist werd hij sterk gewaardeerd door zijn tijdgenoten¹. In deze bijdrage willen we 'Torrentius' literaire interesse nagaan en hem hierbij zelf regelmatig aan het woord laten. Hij heeft immers naast zijn publicaties een uitgebreide brievencollectie nagelaten².

Zoals de gekozen titel aangeeft, situeren de literaire activiteiten van Torrentius zich op een dubbel vlak. Eerst en vooral heeft hij zelf een aantal uitgaven bezorgd; daarnaast toonde hij een oprechte belangstelling voor het werk van andere humanisten, die hem op de hoogte stelden van hun plannen en uitgaven, bij hem ter rade kwamen en hem hun manuscripten ter beoordeling voorlegden.

1. TORRENTIUS AUCTOR

Al tijdens zijn studiejaren in Leuven had Torrentius enkele gelegenheidsgedichten in het Latijn gepubliceerd: in 1542 een commentaar op de belegering van Leuven door Maarten van

1. Voor biografische bijzonderheden cf. M. J. MARINUS, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)*, Brussel, 1989 (= *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor WLSK van België. Klasse der Letteren*, 131).

2. De Kon. Bibl. van Brussel beschikt over de minuten van de brieven die hij schreef vanaf 23 augustus 1583 tot een maand vóór zijn dood (ms. 15704). Zij zijn uitgegeven door M. DELCOURT - J. HOYOUX, *L. Torrentius, Correspondance* [verder geciteerd als *Corr.*], 3 dln. (Parijs-Luik, 1950-1954). Hun tekst is echter niet altijd volledig betrouwbaar, evenmin als de samenvatting die elke brief voorafgaat.

Rossem³ en twee jaar later een felicitatiegedicht bij een bezoek van Karel V aan Brabant, evenals een klaagdigt waarin hij het verpersoonlijkte Europa laat treuren over de onenigheid van de christelijke vorsten, oorzaak van de succesvolle opmars van de Turken⁴. Voor dit laatste gedicht liet Torrentius zich wellicht inspireren door o.m. Vives⁵ en Erasmus⁶.

Het hoogtepunt van 'Torrentius' creatieve periode valt tijdens zijn verblijf in Luik. Toen hij na zijn studietijd van maart 1552 tot januari 1557 in Rome vertoefde, had hij in de *Bibliotheca Vaticana* en dankzij de privé-verzamelingen van vrienden en relaties aantekeningen en varianten verzameld bij heel wat klassieke auteurs en kerkvaders. Zodra hij zich te Luik had gevestigd, wijdde hij zich vol overgave aan het uitwerken hiervan; daarbij werd hij gesteund door zijn vriend Carolus Langius, wiens rijke bibliotheek hij na diens dood zou kopen⁷.

1.1. De Poemata Sacra

In 1572 verschenen bij Plantin voor het eerst de *Poemata Sacra*. Een duidelijke "geschiedenis" van deze bundel vinden we in een brief aan kardinaal Gabriele Paleotti, aan wie Torrentius een exemplaar van de 1579-uitgave liet bezorgen:

... omittere non potui quin in Italiam revertentem hisce literis et munusculo praeterea chartaceo onerarem, cum ut memorem me gratumque erga tantum virum, quem ob eximias virtutes semper veneratus sum, ostenderem, tum ut exacti temporis rationem aliquam redderem. Tametsi enim ab eo tempore quo Roma discessi in hac provincia valde difficili agendo magis quam scribendo, meditando aetatem transii, Musarum tamen prorsus ita oblivisci non potui. Quin, si quid interdum nactus essem otii, literarum illud studiis impartirer. Quod ergo Romae adolescens colendis amicis primum tribui, ut lyricis versibus me exercebam, id aetate robustior maioribus in rebus expertus sum et tres *De Partu Virginis*

3. *Gebrogallorum grassatio in Lovanienses per Martinum a Rossem: ab eximiae spei adolescentulo Flandro posteritati prodita*, Antwerpen, 1542 (anoniem).

4. *Europae Virginis De Christianorum Principum discordia Lamentatio per optima spei adolescentulum Laevinum Torrentium Gandavensem. Eiusdem Carmen gratulatorium de adventu invictissimi Caesaris Caroli Quinti in Brabantiam* (Gent, 1544) een uitgave die zeer zeldzaam is geworden.

5. Johannes Vives, *De Europae Dissidiis et Bello Turcico Dialogus* (Brugge, 1526).

6. Desiderius Erasmus, *Utilissima Consultatio de Bello Turcis inferendo* (Bazel en Antwerpen, 1530).

7. Carolus Langius (de Langhe) (1521-1573), filoloog en kanunnik van St.-Lambertus te Luik, studeerde met Torrentius in Leuven en vergezelde hem in 1552 naar Rome. Beiden bleven vrienden voor het leven. Cf. BN (= *Biographie Nationale*, Brussel, 1866-) 5,310-315.

unumque *De Puero Iesu* libellos, eiusdem argumenti elegias duas edidi. Postea vero maturior et senectuti propior rem magnam satis aggressus sum (nescio quam feliciter) ut *De Cruento D. N. Iesu Sacrificio* versu heroico tres itidem libros conscriberem, quorum secundae editioni quartus accessit *De Christo Resurgente*, uti et *De Christo In Cruce Pendente* elegia.⁸

... ik kon niet nalaten om [Franciscus Oranus] bij zijn terugkeer naar Italië deze brief en vooral dit geschenk in boekvorm mee te geven, enerzijds om te tonen dat ik nog steeds vol dankbaarheid terugdenk aan een man voor wiens uitzonderlijke verdiensten ik altijd een grote eerbied heb gevoeld, anderzijds om hem enigszins op de hoogte te stellen van wat ik de voorbije jaren heb gedaan. Hoewel ik sinds mijn vertrek uit Rome naar deze moeilijke provincie mijn leven heb doorgebracht met allerlei activiteiten, eerder dan schrijvend en denkend, heb ik toch de Muzen niet helemaal kunnen vergeten. Ja, als ik soms wat vrije tijd had gevonden, had ik hem beslist aan literatuur besteed. Het genre dat ik als jongeman in Rome bij voorkeur beoefende om mijn vrienden te eren, nl. dat ik mij toelegde op de lyrische poëzie, heb ik op volwassen leeftijd toegepast op belangrijker onderwerpen en ik heb drie boeken *De Partu Virginis* en één *De Puero Iesu* uitgegeven, evenals twee gedichten in disticha over hetzelfde thema. Later, op rijpere leeftijd en met de adem van de oude dag in mijn nek, heb ik een verheven onderwerp aangesneden (ik meen toch wel met enig succes): ik heb namelijk drie boeken hexameters geschreven *De Cruento ... Sacrificio*, bij de tweede uitgave aangevuld met een vierde deel, *De Christo Resurgente*, evenals met een gedicht in disticha *De Christo In Cruce Pendente*.

In de eerste uitgave vinden we buiten de religieuze poëzie nog een lofdicht op de overwinning van Don Juan op de Turken in de slag van Lepanto (oktober 1571). Verder nam Torrentius in die bundel ook Latijnse poëzie op van Carolus Langius, die in één van zijn gedichten eveneens de zege bij Lepanto bezingt. Langius' poëzie verdween echter na de eerste editie.

De tweede druk (1575) werd aangevuld met *De bello Turcico*, een gedicht in 414 verzen, opgedragen aan kardinaal Antonius Bobba, dat in 1574 afzonderlijk was uitgebracht. Ook hier waarschuwt Torrentius voor de dreigende aanwezigheid van de Turken in Midden- en Zuidoost-Europa. Na een beschrijving van de verschillende fasen van de strijd tussen christenen en Islam beklemtoont hij de noodzaak dat de christelijke vorsten hun krachten zouden bundelen tegen de mohammedanen⁹.

8. *Corr.* 1, nr. 1, 6-22.

9. Over de interesse van Torrentius voor de Islam, cf. L. Dupont, *Humanisme et Croisade: Torrentius et les Turcs*, in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 50 (1972), 447-458.

In *De Cruento D. N. I. Christi Sacrificio* geeft hij een parafrase in hexameters van de gedaanteverandering, de opwekking van Lazarus en het lijdensverhaal; in 1579 volgt nog een vierde boek, gewijd aan de belangrijkste momenten van de verrijzenis tot de hemelvaart. Deze verzen ademen de sfeer uit van Vergilius. Bovendien neemt hij vanaf 1579 twee bundels *Odarum ad Amicos* op, geschreven naar aanleiding van zijn eerste verblijf in Italië (1552-1557), waarin hij Horatius als voorbeeld neemt, evenals een gedicht bij de dood van Don Juan, de overwinnaar van Lepanto.

De verdere evolutie van de *Poemata Sacra* kunnen we goed volgen in de correspondentie.

Op 5 augustus 1584 stuurt Torrentius aan Jan Fonck¹⁰ in Madrid zijn lofdicht op Balthasar Gerard, moordenaar van Willem van Oranje; drie maanden later laat hij hem weten dat hij intussen twee boeken disticha over Willem van Nassau persklaar heeft. In december 1587 schrijft Torrentius over zijn poëzie aan Andreas Schott, op dat moment in Spanje:

In poesi paulo pertinacius haesi ut e postrema carminum tam sacrorum quam aliorum editione quae Plantini est an. LXXIX vidisse te existimo. Sed et alia accessere quorum pauca huic epistolae inclusi, praecipuum autem in Guilielmum Nassavium Orangiae principem ludus sive epigrammatum libelli duo, quod, ubi in lucem venerit, si minus arte atque inventione mea, argumenti certe novitate ac gratia lectorem puto inveniet.¹¹

Ik heb me wel wat meer vastgeklampt aan poëzie, zoals je hebt gemerkt, meen ik, uit de laatste uitgave van religieuze en andere gedichten, verschenen bij Plantin in 1579. Maar intussen zijn er nog bijgekomen; ik sluit er enkele in in deze brief; het belangrijkste zijn twee boeken disticha over prins Willem van Oranje-Nassau. Als die gepubliceerd worden, zullen ze wel een publiek vinden, misschien niet door mijn poëtische kwaliteit en vindingrijkheid, maar zeker door de originaliteit en de actualiteit van het onderwerp.

Midden maart 1589 brengt Torrentius het gedicht over Willem van Oranje nogmaals ter sprake in een brief aan zijn Luikse

10. Jan Fonck (ca. 1525-1585), diplomaat en raadsheer, verbleef na een kerkelijke carrière sinds 1580 in Madrid als zegelbewaarder van de zegels van Brabant. Hij oefende bij Filips II een grote invloed uit op alles wat de Nederlanden aanbelangde; hij was verantwoordelijk voor het afhandelen van de correspondentie. Cf. NBW (= *Nationaal biografisch woordenboek*, Brussel, 1964-) 3,324-330. Cf. *Corr.* 1, nr. 93 en nr. 105.

11. *Corr.* 2, nr. 359, 89-96. Andreas Schott (1592-1629), jezuïet, filoloog, uitgever van talrijke antieke auteurs. Van 1579 tot 1594 verbleef hij in Spanje, waar hij enkele jaren doorbracht in de omgeving van de Spaanse humanist en bisschop Antonius Augustinus. Cf. BN 22,1-15.

vriend Dominicus Lampsonius¹². Intussen plande hij ook een vervolg op *De Cruento ... Sacrificio*:

Meditor librum *de missione Sancti Spiritus* et ecclesiae efflorescentis initio, quem quatuor illis *de cruento Christi sacrificio* adiungam. Sed non succedit, sicut neque alia non pauca adversus nostri temporis haereticos.¹³

Ik denk aan een boek over *de zending van de H. Geest* en het begin van de opbloeiende kerk dat ik wil toevoegen aan de vier boeken over *het bloed-offer van Christus*, maar het schiet niet op, zoals zoveel andere dingen tegen de ketters van onze tijd.

Pas twee jaar later had Torrentius dit opzet voltooid, want in een brief van 30 juni 1591¹⁴ laat hij Lampsonius weten dat hij met de geschiedenis van de H. Paulus de laatste hand heeft gelegd aan de poëtische bewerking van de *Handelingen van de Apostelen*. Ook deze *Rerum a Divo Paulo Gestarum Libri II* worden opgenomen in de volgende uitgave van de *Poemata Sacra*, die uiteindelijk pas verschijnt in 1594.

Het lange uitblijven van deze geplande editie was te wijten aan Lampsonius die einde 1591 ziek werd en nog amper reageerde op brieven van Torrentius.

1.2. Tekstedities

In 1578 verscheen bij Plantin een commentaar bij de *Vitae XII Caesarum* van Suetonius¹⁵. Hierin besteedt Torrentius aandacht aan de tekstoverlevering en signaleert hij een aantal varianten of problemen; hij geeft ook toelichting bij een aantal in de tekst vermelde historische personages en feiten, bepaalde gebruiken in de Oudheid, ... Hij steunt niet alleen op zijn grondige kennis van antieke auteurs en juridische bronnen, maar ook op inscripties en munten die hem vertrouwd waren van onder meer zijn

12. Dominicus Lampsonius (Brugge 1532-Luik 1599) secretaris van de Geheime Raad van de Luikse prins-bisschop, schilder, humanist. Cf. BN 11,228-233.

13. Brief aan Cesare Baronio van januari 1589. Baronio (1538-1607) oratoriaan, kerkhistoricus en kardinaal; vanaf 1597 hoofd van de *Bibliotheca Vaticana*. In 1586 gaf hij het *Martyrologium Romanum* uit voorzien van uitgebreide nota's. Zijn voornaamste werk zijn de *Annales Ecclesiastici* in 12 volumes (Rome, 1588-1607; Antwerpen, 1589-1612). Cf. DBI (= *Dizionario biografico degli Italiani*, Rome, 1960-) 6, 470-480. Cf. *Corr.* 2, nr. 558, 41-44.

14. *Corr.* 3, nr. 846.

15. Torrentius' handschrift voor deze uitgave bleef bewaard en berust nu in Brussel (Kon. Bibl., ms. 3526).

verblijf in Rome. In de uitgave zijn trouwens afbeeldingen van oude munten opgenomen.

Ten onrechte wordt in sommige bronnen over Torrentius gesuggereerd dat hij in feite een geannoteerd handschrift van zijn vriend Langius had gepubliceerd en weinig origineel werk verrichtte. Hij heeft inderdaad gebruik gemaakt van materiaal van Langius, maar vermeldde dan duidelijk zijn bron. Daarnaast baseerde hij zich nog op andere manuscripten en edities, zoals duidelijk wordt, wanneer men de commentaar zelf ter hand neemt.

Het werk werd door zijn tijdgenoten zeer op prijs gesteld. Al op 1 april 1580 laat Plantin hem weten:

Vos commentaires *in Suetonium* ont tellement pleu qu'il m'en reste peu d'exemplaires. Pourquoi quand il vous plaira envoyer les augmentations, je le reimprimeray volontiers in folio.¹⁶

Je *Commentaar bij Suetonius* valt zozeer in de smaak, dat ik nog maar enkele exemplaren heb. Als je dus aanvullingen zou willen sturen, zal ik hem met genoegen opnieuw laten verschijnen in folio.

De heruitgave verscheen pas in 1592, nu echter met de volledige tekst.

Zoals we uit de correspondentie kunnen afleiden, dacht Torrentius al in 1583 aan een herdruk. Zo vroeg hij in een brief van 26 augustus 1583 aan Muretus naar zijn opmerkingen en aanvullingen bij de eerste druk¹⁷. In 1587 schreef hij aan Schott:

Ego oppressus nescioquibus (non admodum gratis atque iucundis) Leodiensium negotiis, ac plurimis functus legationibus, nihil magnum umquam praestiti. Suetonius prodiret iterum auctor simul ac melior, si quae in schedis habeo colligere daretur.¹⁸

Overstelpst door honderden Luikse beslommingen, niet bijster aangenaam en welkom, en belast met tal van diplomatieke missies, ben ik er nooit toe gekomen een belangrijk werk tot stand te brengen. Suetonius zou opnieuw verschijnen in een uitgebreide en verbeterde versie, als ik de kans kreeg om mijn nota's te verzamelen.

Door zijn drukke activiteiten voor de prins-bisschop en later als bisschop van Antwerpen ontbrak het hem dus aan de nodige tijd om deze editie behoorlijk voor te bereiden. Uiteindelijk liet

16. CCP (= M. ROOSES-J. DENUCÉ, *Correspondance de Chr. Plantin*, Antwerpen, 1883-1918, 9 dln.) 6, 872.

17. *Corr.* 1, nr. 3. Marcus Antonius Muretus (1526-1585) doceerde vanaf 1563 aan de universiteit van Rome filosofie, burgerlijk recht en welsprekendheid.

18. *Corr.* 2, nr. 359, 74-78.

hij het voor een groot deel aan zijn neef Jan Lievens¹⁹ over om de vele notities en opmerkingen die hij nog had verzameld, te verwerken tot een samenhangend geheel. Begin oktober 1592 kwam de nieuwe editie eindelijk van de persen²⁰.

Naast Suetonius legde Torrentius zich vanaf 1579 toe op een uitgave met commentaar van Horatius. In de reeds vermelde brief aan Muretus liet hij weten dat deze studie al sinds 1580 voltooid was, maar nog niet verschenen, omdat hij betwijfelde of hij het werk wel veilig tot bij Plantin kreeg die inmiddels in Leiden verbleef; bovendien wilde hij graag persoonlijk een oogje in het zeil houden bij de publicatie²¹. Enkele maanden later, in een brief van 10 oktober 1583, stelde hij Plantin gerust:

Ac si forte de *Horatio* meo roges, scito rescribi, ne si quod unicum habeo autographum mittam, et in itinere pereat, una omnis perierit labor.²²

Voor het geval je je vragen stelt over mijn *Horatius*-uitgave, ik ben ze aan het overschrijven, om te vermijden dat al mijn inspanningen verloren gaan, wanneer ik het enige manuscript dat ik heb, opstuur en het raakt onderweg zoek.

Een jaar later echter moest hij bekennen dat het werk nog niet verder opgeschoten was: de commentaar bij de *Ars Poetica* speelde hem parten:

Horatius noster adhuc latitat, et quanquam accinctus ante annos paene quatuor, nondum tamen progredi audet. Causa ut dicam seria est, quod de Arte Poetica nescio quid sublimius commentari institueram, id porro nisi multo otio, quod sperare nequeo, non succedet; attamen ne iam senescentem mors me occupet. Caetera sine Arte Poetica brevi mittam, ne operis huius me umquam poenitebit, si modo aliquid in literis video.²³

Onze Horatius houdt zich nog steeds verborgen en hoewel hij nu bijna vier jaar in voorbereiding is, durft hij geen vooruitgang maken. Eerlijk gezegd, de reden is ernstig: omdat ik een nogal verheven commentaar bij de *Ars Poetica* begonnen ben, die niet kan opschieten tenzij ik er veel tijd

19. Jan Lievens (1546/7-1599), oudste zoon van 'Torrentius' zuster Clara, studeerde in Keulen en Leuven; in 1572 vergezelde hij zijn oom naar Rome en kon dankzij zijn aanbeveling meewerken aan de Septuagint-uitgave van Carafa en Sirletus. Later vestigde hij zich in Luik en volgde zijn oom naar Antwerpen. Hij legde zich vnl. toe op christelijke auteurs en bezorgde een uitgave van de *Panegyrici Latini* (Antwerpen, 1599). Cf. BN 12,124-128. Torrentius voelde zich wat ontgoocheld in hem, omdat hij niet het niveau haalde van Andreas Papius, een andere neef.

20. *Corr.* 3, nr. 1006, ook gepubliceerd met uitvoeriger commentaar als ILE (= *Iusti Lipsi Epistolae*, Brussel, 1978-) V, 92 10 10 T).

21. *Corr.* 1, nr. 3.

22. *Corr.* 1, nr. 23, 128-131.

23. *Corr.* 1, nr. 87, 81-87.

voor maak, iets waar ik niet kan op hopen, indien de dood me op mijn leeftijd al niet vóór is. De rest zal ik je zonder *Ars Poetica* weldra toesturen en deze uitgave zal me nooit spijten, als ik tenminste al iets in druk zal zien.

In 1587 schreef hij aan Schott:

Horatius totis iam annis VII latere in scriniis cogitur, quia deest aliquid quod epistolae ad Pisones *de Arte Poetica* adiunctum velim.²⁴

Horatius ligt noodgedwongen al volle zeven jaar in mijn boekenkast, omdat er nog steeds enig commentaar bij de *Ars Poetica* ontbreekt

Hoewel Torrentius in zijn brieven regelmatig op zijn Horatius-uitgave terugkwam, zag hij niet de kans om zijn manuscript te voltooien. Pas in 1608 zou het werk postuum verschijnen; voor de ontbrekende *Ars Poetica* werd tekst en commentaar van Petrus Nannius van Alkmaar gebruikt.

Volledigheidshalve signaleren we nog dat Torrentius ook het zevende boek van Plinius Maiors *Naturalis Historia* heeft bestudeerd; zijn tekstuutgave met commentaar berust in Brussel²⁵, maar werd nooit gepubliceerd.

Bovendien dacht hij ook aan een prozawerk over het eerste decennium van de Tachtigjarige Oorlog, namelijk tot de inname van Maastricht in 1579. Uit toespelingen in een aantal brieven blijkt dat Torrentius fragmenten van dit werk aan enkele vrienden had laten lezen; de publicatie zelf wilde hij uitstellen tot de gemoederen bedaard waren. De laatste vermelding vinden we in een brief van juli 1594, waaruit blijkt dat Torrentius het manuscript heeft meegegeven aan iemand die hem in Antwerpen was komen bezoeken. Hij vraagt met aandrang om zijn handschrift terug te sturen, want hij ziet zich niet in staat het geheel te reconstrueren aan de hand van de notities waarover hij nog beschikt²⁶.

2. TORRENTIUS FAUTOR LITTERARUM

Hier willen we aandacht besteden aan 'Torrentius' veelvuldige contacten met andere humanisten. Uit tal van brieven kunnen we immers afleiden dat Torrentius bijzonder gewaardeerd werd door zijn literaire collega's: ze sturen hem een exemplaar van hun wer-

24. *Corr.* 2, nr. 359, 78-80.

25. Cf. Brussel, Kon. Bibl., ms. 8516 bis.

26. *Corr.* 3, nr. 1167.

ken of dragen ze aan hem op; ze stellen hem op de hoogte van hun plannen, van de stand van hun onderzoek; sommigen aarzelen niet om zijn kritisch oordeel in te roepen en vragen om hun manuscript door te nemen; anderen doen een beroep op zijn rijk voorziene bibliotheek of vragen zijn bemiddeling bij de *Officina Plantiniana*. Ondanks zijn drukke bezigheden blijft Torrentius zijn belangstelling tonen en staat open voor hun vragen en noden. Hij leent hen zijn handschriften en *codices* uit, bezorgt hen aantekeningen waarvan hij weet dat hij ze nooit zelf zal kunnen uitwerken.

Dit alles zullen wij met enkele relevante voorbeelden illustreren.

2.1. Jakob van Pamele²⁷

Op 26 oktober 1583 feliciteert Torrentius Jakob van Pamele dat hij na zijn uitgave van Cyprianus²⁸, nu ook een editie van Tertullianus voorbereidt. Torrentius zal graag het beloofde exemplaar nakijken in zoverre zijn andere bezigheden hem dat toelaten, en hem eventuele opmerkingen meedelen; hij heeft zelf ooit een aantal aantekeningen bij die auteur gemaakt, die hij hem graag ter beschikking had gesteld. Hij ziet in de studie van de vroege kerkvaders een goede remedie tegen een aantal recente schrijvers die de H. Schrift naar hun hand willen zetten.

Twee jaar later dankt Torrentius hem voor het toezenden van de Tertullianusuitgave. Vermits van Pamele hem, met het oog op een herdruk met verdere annotaties, vroeg of hij nog opmerkingen had, heeft hij Jan Lievens aan het werk gezet om de nieuwe editie te vergelijken met Torrentius' exemplaar van Tertullianus' *Apologeticus*; zodra hij over een betrouwbare bode beschikt, zal hij hem ook de *collatio* met handgeschreven nota's van Langius toesturen. Lievens dringt er alleszins op aan dat van Pamele niet te snel zou werken²⁹.

27. *Corr.* 1, nr. 27. Jakob van Pamele (1536-1587), kanunnik van o.m. St.-Michiels (Brussel); werd in 1577 proost van Brugge en daarna aartsdeken van St.-Omaars. Cf. BN 16,528-542.

28. Deze Cyprianusuitgave was eerst aan Plantin toevertrouwd, die in 1567 het eerste blad van de persen liet komen; het krioelde echter van de fouten. Uiteindelijk verscheen het werk een jaar later bij Steelsius in Antwerpen en kende nog vele herdrukken. De Tertullianus waarover sprake werd in 1584 bij Michael Sonnius in Parijs uitgegeven.

29. *Corr.* 1, nr. 149. De evolutie van Van Pameles Tertullianus is duidelijk te volgen in de correspondentie van Plantin; hieruit blijkt alleszins dat hij heel slordig en onsystematisch te werk ging, vandaar wellicht ook Lievens waarschuwing.

2.2. Godeschalk Stewech

Ook Godeschalk Stewech³⁰ is niet onbelangrijk. In een brief van 13 mei 1586 aan Cornelis Pruynen, thesaurier van Antwerpen, vraagt Torrentius om hem een exemplaar toe te sturen van Vegetius' *De re militari*, een auteur die Stewech net had uitgegeven³¹. Waarschijnlijk zorgde Pruynen ervoor dat beide humanisten met elkaar in contact kwamen.

In zijn eerste brief aan Stewech van 8 september 1586³² beklagt Torrentius zich dat hij amper de tijd vindt om iets te publiceren, en dan niet zo goed afgewerkt als hij zou willen. Blijkbaar had Stewech hem eerst geschreven en gevraagd of hij Cuspinianus' uitgave van de *Panegyrici Latini* mocht lenen³³, want Torrentius antwoordt dat hij de editie in kwestie niet in zijn bezit heeft, maar biedt hem een andere aan, voorzien van een aantal handgeschreven emendaties door Langius. Ook beschikt hij nog over een prachtige, vrij oude codex. Twee maanden later komt hij op de *Panegyrici* terug; hij heeft de tekst eens vluchtig doorgenomen en heel wat opmerkingen genoteerd³⁴.

De volgende brief dateert van 2 juli 1588; intussen is Stewech ernstig ziek; hij wilde Torrentius zijn Latijnse manuscripten nalaten en vroeg ervoor te zorgen dat zijn Arnobius' *Contra Gentes* wordt uitgegeven. Torrentius toont zich zeer bedroefd en belooft het Arnobiushandschrift zorgvuldig te bewaren en aan te dringen bij Plantin om het werk zo spoedig mogelijk te publiceren. Einde juni 1589 zal de weduwe van Stewech inderdaad de beloofde handschriften naar Leuven brengen; dezelfde dag nog stelt Torrentius de Leuvense professor Wamesius voor Arnobius te publiceren bij Plantin, die echter zwaar ziek is. Wel vraagt Torrentius of Reyner, abt in Trier, 150 gulden wil voorschieten om tegemoet te komen aan de kosten van het drukken³⁵. In een brief van 22 oktober 1593, nu aan de abt zelf gericht, komt Torrentius nogmaals terug op de Arnobiusuitgave: hij verontschuldigt Johannes Moretus dat hij omwille van de algehele crisis het werk nog niet kon uitgeven. Torrentius is met hem overeen ge-

30. Godeschalk Stewech (1557-1588) had een grote belangstelling voor de klassieke oudheid. Zijn *Flavii Vegetii de re militari libri IV* met notities van Modius verscheen bij Plantin in 1585. Cf. BN 23,762-765; NNWB 9, 1067.

31. *Corr.* 1, nr. 187.

32. *Corr.* 1, nr. 214.

33. Deze brief bleef niet bewaard; Cuspinianus' editie verscheen in 1513 in Wenen.

34. *Corr.* 1, nr. 236.

35. *Corr.* 2, nr. 606.

komen dat hij na een jaar met het drukken begint, op voorwaarde dat de abt de oplage van vierhonderd exemplaren bekostigt, zij het met een korting; bovendien zal hij vijftientig exemplaren cadeau krijgen³⁶. De abt gaat echter niet in op het voorstel; Torrentius houdt het handschrift bij³⁷.

2.3. *Andreas Schott*

De naam van de Antwerpenaar Andreas Schott is al enkele malen gevallen.

Toen hij in 1579 Spanje bereikte, trok hij naar Toledo waar hij kennis maakte met Antonius Augustinus, aan wie Torrentius goede herinneringen had bewaard uit zijn Romeinse studietijd³⁸. Schott bleef drie jaar in de stad als professor Grieks; na een kort verblijf in Salamanca en Saragossa zocht hij zijn vroegere beschermheer, intussen aartsbisschop van Tarragona, weer op. Hij voelde zich aangetrokken door zijn grote eruditie en zijn rijke handschriftencollectie. Wellicht was het Augustinus die hem in contact bracht met Torrentius.

Toen de aartsbisschop in 1586 overleed, publiceerde Schott bij Plantin een lofrede die hij opdroeg aan Torrentius³⁹. In december 1587 schreef Torrentius aan Schott, intussen ingetreden bij de jezuïeten, dat hij graag nog iets van de Spanjaard zou ontvangen. Hij kende alleen wat uit Augustinus' Romeinse periode dateerde en een commentaar over de aanwezigheid van Romeinse families van adel op oude munten. Schott bezorgt Torrentius inderdaad enkele werken, zoals blijkt uit een brief van 30 augustus 1588, waarin Torrentius hem verder vraagt naar de *Dialogi XI* over Romeinse munten, die Augustinus in het Spaans publiceerde⁴⁰. Op 20 januari 1589 dankt Torrentius Schott voor het toesturen van twee andere werken van Augustinus, zijn *Bibliotheca* en *De Emendatione Gratiani dialogorum*⁴¹. Dit is meteen de laatste brief aan Schott.

Nochtans zou die de Antwerpse bisschop niet vergeten: wanneer hij nl. al een hele tijd teruggekeerd is in zijn vaderland, pu-

36. *Corr.* 3, nr. 1102.

37. Toch is Stewechs Arnobius in 1604 gedrukt bij Trognesium in Antwerpen. Wie het initiatief tot de uitgave nam, is niet bekend.

38. Antonius Augustinus (1517-1586) jurist, filoloog, aartsbisschop van Tarragona. Cf. NBG (= *Nouvelle biographie générale*, Parijs, 1862-1870, 46 dln.) 3, 725-726.

39. *Laudatio Funeris Ant. Augustini*.

40. *Corr.* 2, nr. 480.

41. *Corr.* 2, nr. 564.

bliceert hij een Latijnse vertaling van Augustinus' *Dialogen*⁴². Hij voegt er echter nog een twaalfde dialoog aan toe onder de titel *De prisca religione Diisque gentium*, die hij situeert bij zijn terugkeer naar Antwerpen in 1597. Samen met Abraham Ortelius, geograaf en antiquarius met een rijke muntencollectie⁴³, gaat hij op bezoek bij Torrentius, die een toespeling maakt op de *Dialogen* van Augustinus, die Schott hem bezorgd had vanuit Spanje. Als ze over de goden van de Oudheid willen praten, komt Nicolaas Roccox, schepen en burgemeester van Antwerpen, binnenvallen, die eveneens beschikte over een rijke collectie oude munten, edelstenen en beelden. Torrentius suggereert hem dat hij hun zaken even uitstelt en mee van gedachten wisselt. Uiteraard ging het hier om een fictieve dialoog, vermits Torrentius al twee jaar overleden was, toen Schott naar Antwerpen terugkeerde.

2.4. *Justus Lipsius*⁴⁴

Heel belangrijk is de relatie tussen Torrentius en Justus Lipsius. Beiden waren een briefwisseling begonnen dankzij Lampsonius. In de correspondentie van Lipsius is immers een brief bewaard waarin hij aan Lampsonius vraagt om hem aan te bevelen bij Torrentius, die hij kende van zijn *Poemata Sacra* en Suetonius⁴⁵.

2.4.1. *De Constantia*

De eerste brief van Torrentius aan Lipsius dateert van 5 april 1584⁴⁶. Hierin dankt hij hem voor het toezenden van zijn *De Constantia*, een werk in dialoogvorm waarin Lipsius Torrentius' Luikse vriend Langius aan het woord laat. Toch heeft Torrentius kritiek op het werk: de heidense filosofie, en vooral het stoïcisme, kan zeker niet de vergelijking doorstaan met het christelijke denken. De aanhangers van deze stroming geloven niet eens in een leven na de dood en gaan ermee akkoord dat een mens, wanneer

42. *Ant. Augustini Antiquitatum Romanarum Hispanarumque in nummis veterum dialogi XI, Latine redditi ab A. Schotto*, Antwerpen 1617, rijk geïllustreerd verschenen bij Hendrik Aerts.

43. Over Abraham Ortelius, cf. BN 16,291-332.

44. Justus Lipsius (1547-1606), hoogleraar te Jena, Leiden en Leuven, bezorgde uitgaven met tekstkritisch en inhoudelijk commentaar van Tacitus en Seneca; auteur van een aantal filosofische traktaten als *De Constantia* en de *Politica* en van een aantal traktaten op het gebied van Oude Geschiedenis als *De Amphitheatris*, *De Cruce*, *De Militia*. Cf. BN 12,239-289.

45. Cf. ILE I, 83 10 08 L.

46. *Corr.* 1,134-135, nr. 65.

hij dat wil, een einde stelt aan zijn leven. Hij kant zich ook tegen Seneca zelf, die schatrijk was en geen goed woord had voor de poëzie van Maecenas. Hij weet wel dat het Lipsius' bedoeling was een dialoog uit te werken over een gelijkmoedige levenshouding, waaraan hun tijdgenoten dringend behoefte hebben, maar hij had er beter aan gedaan zijn inspiratie te zoeken bij Christus en zijn volgelingen, eventueel bevestigd door het getuigenis van enkele heidense auteurs. Hij hoopt op een vervolg waarin het christelijk ideeëngoed aan bod komt.

Lipsius antwoordt op 6 mei ⁴⁷: hij is het er ten volle mee eens dat alle heil voor de mens gelegen is in God en zijn Zoon, dat de Bijbel ons de weg naar dat heil toont. Toch voelt hij bewondering voor Seneca en de stoïcijnen, die al een iets juistere visie hadden dan hun voorgangers; hun leer effent de weg naar het christendom. Hij geeft toe dat hij inderdaad meer aandacht had moeten besteden aan het katholiek geloof, wat hij in een later werk wil doen. Op 7 juli drukt Torrentius zijn vreugde uit dat Lipsius zijn kritiek zo goed heeft opgenomen en verwijst naar zijn persoonlijke ervaringen: als jongeman voelde hij zich aangetrokken tot de poëzie en hij was ervan overtuigd dat hij via allerlei wereldse onderwerpen het toppunt van die kunst zou bereiken. Toen drongen vrienden erop aan dat hij zijn talent zou wijden aan religieuze thema's; hoewel hij daar zonder veel enthousiasme aan begon, heeft hij die overstap nooit betreurd⁴⁸. Uit de correspondentie van Lipsius weten we dat hij op 6 november 1584 aan Torrentius een brief schrijft ter begeleiding van de tweede druk van *De Constantia*⁴⁹. Voor deze heruitgave had hij een aanvulling bij het voorwoord geschreven⁵⁰, waarin hij zich uitdrukkelijk verweert, zonder evenwel namen te noemen, tegen het verwijt dat *De Constantia* vanuit religieus oogpunt te kort schiet: het lag niet in zijn bedoeling een theologisch onderwerp te behandelen, maar een filosofisch. In de antieke filosofie vindt men immers stenen, cement en kalk voor het huis van het christelijke denken. Een religieuze uitwerking overstijgt zijn mogelijkheden; dat laat hij over aan de theologen waarvan zijn tijd zoveel belangrijke voorbeelden telt. Dat Torrentius dit op zijn krachten nam, blijkt veel later nog, als hij in 1589 bij het verschijnen van Lipsius' *Politica*

47. Cf. ILE II, 84 05 06.

48. *Corr.* 1, nr. 88.

49. Cf. ILE II, 84 11 06 T.

50. Nl. *Praescriptio pro Constantia Mea*, vanaf de tweede druk opgenomen.

aan Lampsonius schrijft dat Lipsius nog altijd niet heeft bijgeleerd⁵¹.

Blijkbaar heeft de humanist Torrentius, die zich zo kon inleven in de poëzie en de historiografie van de Oudheid, altijd bezwaren gehad tegen de ideeën van de niet-christelijke filosofen en verkoos hij zich op het gebied van de ethica te verdiepen in de geschriften van de kerkvaders; Lipsius daarentegen was grondig vertrouwd met het denken van Seneca en heeft met zijn publicaties in belangrijke mate bijgedragen tot de renaissance van de stoïcijnse filosofie, die hij vanuit een christelijk perspectief verder zette.

2.4.2. Suetonius

Op gebied van geschiedschrijving kon Torrentius het wel vinden met Lipsius: niet alleen waardeert hij zijn Tacitusuitgave; hij vindt het een goed idee dat Lipsius op zijn beurt denkt aan een kritische editie van Suetonius, die hij aan Torrentius wil opdragen. Toch zou hij het waarden als die uitgave nog even werd uitgesteld, vermits hij zelf nog *addenda* bij zijn bestaande commentaar aan het voorbereiden is⁵². Einde 1584 vraagt Torrentius zelfs dat Plantin een aantal handgeschreven nota's van Andreas Papius bij de Suetoniuscommentaar aan Lipsius zou doorspelen⁵³.

Vermits Torrentius zelf volop dacht aan een heruitgave van deze Latijnse biografie, zag Lipsius af van deze publicatie⁵⁴.

2.4.3. Lipsius' verblijf in Leiden

Het was Torrentius natuurlijk een doorn in het oog dat deze humanist, die overal in Europa grote waardering kende, sinds 1578 in het calvinistische Leiden verbleef. Lipsius was nl. de voortdurende oorlogsdreiging en conflicten in het Zuiden ontvlucht en ingegaan op een uitnodiging om aan de pas gestichte⁵⁵ Leidse universiteit te doceren. Wanneer echter door de steeds nauwere banden met Engeland in het midden van de tachtiger

51. *Corr.* 2, nr. 640.

52. *Corr.* 1,175-178, nr. 87, een brief van 7 juli aan Plantin.

53. *Corr.* 1,239-240, nr. 112; CCP 7, 176. Andreas Papius (1547-1581) zoon van Torrentius' zuster Cornelia; hij bleek heel intelligent met aanleg voor literatuur en muziek. Zijn oom voorspelde hem een grote toekomst als humanist. Andreas verdonk echter in 1581 in de Maas. Cf. BN 5,610-611.

54. Wel verscheen postuum in 1610 in Offenbach de *Iusti Lipsii ad C. Suetonii Tranquilli Tres Posteriores Libros Commentarii*.

55. Dit gebeurde in 1575.

jaren het tolerante klimaat van de Verenigde Provinciën sterk afneemt, denkt Lipsius erover om naar zijn vaderland terug te keren. Hij krijgt van de universiteit wat ziekteverlof toegestaan en begeeft zich op weg naar een kuuroord in Westfalen; vandaar hoopt hij naar Spa door te reizen. De onveilige situatie in het Rijnland doet Lipsius echter besluiten naar Leiden terug te keren. Voorlopig zou Torrentius zelf niet meer aan Lipsius schrijven; aan Lampsonius formuleert hij begin juli 1589 zijn ongerustheid dat Lipsius en Franciscus Raphelengius, schoonzoon van Plantin, voorgoed in het calvinistische milieu zullen blijven. Hij blijft altijd bereid om hen te helpen bij een eventuele terugkeer naar het Zuiden; men kan echter moeilijk aannemen dat mensen die al zolang in dergelijke streken verblijven, hiervan geen blijvende invloed ondervinden, en hij besluit:

Et mihi sine pietate nulla placet eruditio.⁵⁶

En zonder oprecht geloof trekt geen enkele kennis mij aan.

Toch zou Lipsius zelf de contacten onderhouden; op 10 april 1588 schrijft Torrentius aan Lampsonius dat hij van Lipsius zijn *Auctarium* bij Martinus Smetius' *Inscriptionum antiquarum liber* heeft ontvangen,

opus peregrinum nec parvi pretii⁵⁷

een bijzonder interessant werk, van geen geringe waarde.

Een jaar later ontvangt Torrentius een exemplaar van de *Politica*; zijn commentaar luidt:

... opus labore, ingenio atque industria commendandum. Utinam de rebus sacris quibusdam tacuisset, praesertim de libertate seu religionis seu conscientiae, qua homines isti nimium sibi placent.⁵⁸

... een geschrift dat het aanbevelen waard is om het opzoekingswerk, het inzicht, de ijver. Had hij maar gezwegen over bepaalde religieuze kwesties, vooral over vrijheid van godsdienst of geweten, iets waarop die lui zich al te zeer beroepen.

2.4.4. Torrentius en Lipsius' terugkeer naar het Zuiden

Wanneer Lipsius dan toch plots in 1591 Leiden verlaat, roept hij meteen de steun in van Torrentius om zijn terugkeer naar het

56. *Corr.* 2, nr. 612.

57. *Corr.* 2, nr. 399.

58. *Corr.* 2, nr. 634, 72-76.

Zuiden sneller te regelen⁵⁹: door zijn jarenlange verblijf in het Noorden werd hij immers beschouwd als een verrader van het katholicisme en van de Spaanse koning. Torrentius reageert op 13 juni: hij heeft nooit getwijfeld aan de gehechtheid van Lipsius aan kerk en koning:

Eiecti naufragio in terras alienas, quorum servantur hospitio, eorum quoque moribus se componunt, donec ad suos redeundi sese occasio offerat. Non mea igitur sed aliorum saepe causa dolui te tam diu abesse, et nescio quas interim suspiciones nasci, cur vel catholici te subductum sibi metuerent, vel adiunctum adversarii laetarentur.⁶⁰ ...

Schibbreukelingen in vreemde landen plooiën zich naar de leefgewoonten van hun gastheren, tot zich de gelegenheid aandient om terug te keren naar de eigen streek. Ik heb je lange afwezigheid dus vaak betreurd, niet voor mezelf maar voor anderen, en intussen rezen allerlei verdenkingen, waarop de katholieken vreesden dat je je van hen had losgemaakt, of de tegenstanders zich verheugden dat je je bij hen had aangesloten.

Twee maanden later schrijft Torrentius opnieuw: hij keurt het goed dat Lipsius zich volledig toespitst op zijn literaire activiteiten en zal hem zo snel mogelijk het gevraagde Caesarhandschrift toesturen, samen met nog andere Latijnse historische werken⁶¹. Lipsius was intussen volop bezig met de voorbereidingen voor een groots project, de *Fax Historica*, dat een uitgave van alle Latijnse historici met commentaar zou omvatten. Terwijl Lipsius van juli 1591 tot begin augustus 1592 in Luik verblijft, wisselen beiden nog enkele keren literaire nieuwtjes uit.

Midden juni 1592 wordt Lipsius ongeduldig en drukt de wens uit zich zo spoedig mogelijk in Leuven te vestigen⁶². In de loop van de volgende weken zal Torrentius de Staten onder druk zetten; op 7 juli laat hij weten dat de benoeming aan de Leuvense universiteit weldra geregeld is.

De bisschop bleef geïnteresseerd in Lipsius' literaire arbeid, door o.m. voor de *De Cruce* het gebruik van bepaalde termen in verband met kruisiging met hem te bespreken⁶³. Torrentius zal

59. Cf. ILE 91 06 01 T.

60. *Corr.* 3, nr. 840, 3-10; 22-27 (= ILE 91 06 13 T), in *Corr.* een dag te vroeg geda-teerd.

61. *Corr.* 3, nr. 866 van 20 augustus.

62. ILE V, 92 06 14 T.

63. *Corr.* 3, nr. 1033 (= ILE VI, 93 01 29 T¹) over de term *impalatio*, spiesing. *De Cruce Libri Tres*, traktaat over de praktijk van kruisigen als straf in de Oudheid, versche-nen begin 1594.

trouwens één van de eersten zijn om een exemplaar van het werk te ontvangen⁶⁴.

BESLUIT

Hoewel wij ons zeker in het tweede luik dienden te beperken tot slechts enkele voorbeelden, menen wij dat wij toch afdoende konden aantonen hoezeer Torrentius begaan bleef met het literaire leven in de Zuidelijke Nederlanden. Ook blijkt duidelijk hoe collega's-humanisten hem steeds opnieuw betrokken bij hun arbeid en rekening hielden met zijn oordeel.

Torrentius' ruime en blijvende interesse zowel voor auteurs uit de Oudheid, als voor de publikaties uit zijn eigen tijd vinden we ten slotte nog weerspiegeld in zijn uitgebreide bibliotheek. De catalogus ervan⁶⁵ omvat veertig dichtbeschreven pagina's en leert ons dat Torrentius naast werken in het Latijn en het Grieks ook enkele publikaties bezat in het Hebreeuws, Nederlands, Frans, Italiaans, Spaans; zijn manuscripten zijn alleen in het Latijn. De onderwerpen zijn heel uiteenlopend: naast religieuze werken - bijbels, bijbelcommentaren, werken van kerkvaders, controversen en vroomheidsliteratuur - komen ook kerkelijk en burgerlijk recht aan bod; ook filosofie, poëzie, historiografie, zelfs wis- en geneeskunde zijn vertegenwoordigd⁶⁶.

We willen eindigen met de lovende woorden waarmee Justus Lipsius zijn waardering uitspreekt over Torrentius als dichter:

... virum non in omni re litteraria solum, sed in poesi (quod mihi quidem eximum est, qui scio poetam praestantem neminem fuisse sine parte quadam uberiore divinae aerae) magnum, vel potius summum.⁶⁷

... een groot man, of liever de allergrootste, niet alleen in alles wat met literatuur te maken heeft, maar ook op het vlak van de poëzie, wat voor mij het belangrijkste is, ik die besef dat niemand een begenadigd dichter kan zijn zonder een ruime portie goddelijke inspiratie.

64. Cf. ILE VII, 94 01 30 T, begeleidend briefje bij het aanbieden van *De Cruce*.

65. Cf. Brussel, Kon. Bibl., ms. 3974-3975: *Catalogus librorum R[everendissimi]mi D[omini] Laevini Torrentii Episcopi Antverpiensis*.

66. Cf. L. Dupont, *Note sur le catalogue manuscrit de la bibliothèque de Torrentius*, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 43 (1972), 579-587.

67. Cf. J. Lipsius, *Electorum Liber II* (Leiden, 1585), 17.